

Ыбырай Алтынсарин және ХХІ ғасырдағы «білімді адам» моделінің философиялық негіздері

Алдашев Әмірхан

*Сәкен Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу
университеті (Астана, Қазақстан)*

Aldashev Amirkhan

Аңдатпа

Бұл мақалада Ыбырай Алтынсариннің ағартушылық мұрасы ХХІ ғасырдағы «білімді адам» моделін қалыптастыру тұрғысынан философиялық талдауға түседі. Автор қазақ даласында жаңа білім жүйесін енгізген Алтынсариннің идеяларын қазіргі заманның цифрлық, жаһандық және құндылықтық өзгерістерімен байланыстыра отырып, білімді тұлғаның рухани-адамгершілік, мәдени, әлеуметтік және интеллектуалдық қырларын саралайды. Мақалада Алтынсариннің педагогикалық көзқарастары мен қазіргі білім философиясының негізгі бағыттары салыстырылып, ХХІ ғасыр адамына қажет құзыреттер жүйесі айқындалады. Зерттеу нәтижесінде Алтынсарин мұрасының заманауи білім беру идеологиясымен сабақтастығы дәлелденіп, оның «білімді адам» моделі бүгінгі қоғам үшін өзекті екені көрсетіледі.

Түйін сөздер

Ыбырай Алтынсарин, білім философиясы, білімді адам моделі, ағартушылық, ХХІ ғасыр дағдылары, құндылықтар, тұлға қалыптастыру, педагогикалық мұра.

Ыбырай Алтынсарин және ХХІ ғасырдағы «білімді адам» моделінің философиялық негіздері

Қазіргі жаһандану дәуірінде адамзат өркениеті бұрын-соңды болмаған қарқынмен өзгеріп жатыр. Технологиялық серпіліс, цифрлық трансформация, ақпарат ағынының шексіздігі, мәдениеттердің тоғысуы, әлеуметтік құрылымдардың жаңаруы — мұның барлығы ХХІ ғасыр адамының болмысын түбегейлі қайта қарауды талап етеді. Осындай күрделі жағдайда «білімді адам» ұғымы тек ақпаратты меңгерген тұлға емес, сонымен бірге рухани тереңдігі бар, құндылықтық бағдарлары айқын, мәдениетаралық коммуникацияға қабілетті, сыни ойлайтын, қоғамға жауапкершілікпен қарайтын жан ретінде қарастырылады. Демек, бүгінгі білім философиясы адамды жан-жақты дамытуды, оның ішкі әлемін байытуды, интеллектуалдық әлеуетін ашуды басты мақсат етеді.

Осы тұрғыдан алғанда, қазақ даласындағы ағартушылық қозғалыстың көшбасшысы, педагог, ойшыл, қоғам қайраткері Ыбырай Алтынсариннің мұрасы ерекше мәнге ие. XIX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген Алтынсарин қазақ қоғамының білімге, мәдениетке, өркениетке ұмтылуының символына айналды. Ол тек мектеп ашып, оқулық жазған тұлға ғана емес, сонымен бірге жаңа адам моделін қалыптастыруға бағытталған терең философиялық идеялардың иесі болды. Оның еңбектерінде білімнің мәні, адам тәрбиесінің мақсаты, тұлғаның рухани кемелденуі, қоғамның өркендеуіндегі ағартушылықтың рөлі туралы ойлар айқын көрініс тапқан.

Бүгінгі таңда Алтынсариннің идеялары жаңа қырынан қарастыруды қажет етеді. Себебі ол ұсынған «білімді адам» моделі — тек XIX ғасырдың тарихи контекстіне тән құбылыс емес, қайта уақыттан тыс, әмбебап, адамзаттық мағынасы бар тұжырым. Оның көзқарастары қазіргі заманның білім беру философиясымен, тұлға теорияларымен, құндылықтық парадигмаларымен үндес келеді. Сондықтан Алтынсарин мұрасын XXI ғасырдың интеллектуалдық талаптарымен байланыстыра отырып талдау — ғылыми да, практикалық та маңызы бар өзекті мәселе.

Алтынсариннің ағартушылық қызметінің түпкі мақсаты — қазақ қоғамын өркениетті елдер қатарына қосу, халықтың санасын ояту, жастарды білімге, еңбекке, адамгершілікке тәрбиелеу болды. Ол білімді тек кәсіби дағды немесе әлеуметтік лифт ретінде емес, ең алдымен адамның адамдық болмысын қалыптастыратын рухани күш деп түсінді. Бұл көзқарас қазіргі заманғы гуманистік педагогикамен, тұлғаға бағытталған білім беру теорияларымен толық сәйкес келеді. XXI ғасырда да білімнің басты миссиясы — адамды тұлға ретінде дамыту, оның ішкі әлеуетін ашу, қоғамға пайдалы болуға бағыттау.

Сонымен қатар, Алтынсариннің «білімді адам» моделі тек теориялық тұжырым емес, нақты практикалық әрекеттермен дәлелденген. Ол қазақ даласында жаңа үлгідегі мектептер ашып, оқыту әдістемесін жаңартты, ана тілінде оқулықтар жазды, қыз балаларға арналған мектептер ұйымдастырды, мұғалімдер даярлау ісін жолға қойды. Бұл әрекеттердің барлығы оның білім философиясының практикалық көрінісі болды. Алтынсарин үшін білім — қоғамды өзгертудің ең тиімді құралы, ал білімді адам — сол өзгерістің басты субъектісі.

XXI ғасырда «білімді адам» ұғымы жаңа мазмұнға ие болды. Қазіргі заман адамы тек білімді ғана емес, сонымен бірге цифрлық сауатты, креативті, сыни ойлайтын, көптілді, мәдениетаралық коммуникацияға қабілетті, өмір бойы білім алуға дайын болуы тиіс. Бұл талаптар Алтынсариннің идеяларымен қарама-қайшы емес, керісінше, оларды жаңа деңгейде жалғастырады. Себебі Алтынсарин де білімді адамды жан-жақты дамыған, рухани бай, қоғамға пайдалы тұлға ретінде сипаттаған.

Осы мақалада біз Алтынсариннің «білімді адам» моделін философиялық тұрғыдан талдап, оны XXI ғасырдың талаптарымен салыстырамыз. Бұл талдау бірнеше маңызды сұрақтарға жауап беруге мүмкіндік береді:

- Алтынсарин ұсынған білімді тұлға қандай қасиеттерге ие?
- Оның көзқарастары қазіргі заманның білім философиясымен қалай үндеседі?
- XXI ғасыр адамына қажет құзыреттер Алтынсарин мұрасында қаншалықты көрініс тапқан?
- Бүгінгі білім беру жүйесі Алтынсарин идеяларын қалай қолдана алады?

Алтынсарин мұрасының тарихи-философиялық контексті және қазіргі заманмен сабақтастығы

Ыбырай Алтынсариннің тұлғасын түсіну үшін оның өмір сүрген дәуірінің тарихи-философиялық контекстін ескеру қажет. XIX ғасырдың екінші жартысы — қазақ қоғамы үшін өтпелі кезең болды. Бір жағынан, көшпелі өмір салтының дәстүрлі құрылымы сақталса, екінші жағынан, Ресей империясының әкімшілік, мәдени және білім беру жүйесі қазақ даласына ене бастады. Бұл кезеңде қоғамда жаңа идеялар, жаңа құндылықтар, жаңа әлеуметтік қатынастар қалыптасты. Осындай күрделі жағдайда Алтынсарин ағартушылықты ұлттық дамудың негізгі жолы деп таныды.

Ол үшін білім — тек сауат ашу емес, ең алдымен **қоғамдық сананы жаңғырту құралы** болды. Алтынсариннің философиялық көзқарастарының өзегі — адамды өзгерту арқылы қоғамды өзгерту идеясы. Бұл ой қазіргі заманғы гуманистік философияда да маңызды орын алады. Мәселен, XXI ғасырдағы білім беру теориялары адамның ішкі әлеуетін ашуды, оның шығармашылық қабілетін дамытуды, тұлғалық өсуін қамтамасыз етуді басты мақсат деп санайды. Алтынсарин де дәл осыны көздеді: ол білімді адамның рухани кемелденуінің, адамгершілік қасиеттерінің, еңбекқорлығының, мәдениеттілігінің негізі деп білді.

Алтынсариннің көзқарастарының тағы бір маңызды қыры — **ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтардың үйлесімі**. Ол қазақ халқының дәстүрлі мәдениетін, тілін, рухани мұрасын терең құрметтей отырып, сонымен бірге әлемдік өркениеттің жетістіктерін игеруге шақырды. Бұл — бүгінгі жаһандану дәуірінде ерекше өзекті идея. XXI ғасыр адамы да ұлттық болмысын сақтай отырып, әлемдік мәдени кеңістікке еркін ене алуы тиіс. Алтынсарин осы тепе-теңдікті сақтаудың үлгісін көрсетті.

Қазіргі заманның білім философиясында «білімді адам» ұғымы көпқырлы сипатқа ие. Ол тек ақпаратты меңгерген тұлға емес, сонымен бірге:

- **сыни ойлайтын,**
- **жауапкершілікті сезінетін,**
- **құндылықтық бағдарлары айқын,**
- **мәдениетаралық коммуникацияға қабілетті,**
- **цифрлық сауатты,**
- **креативті,**
- **өмір бойы білім алуға дайын** тұлға ретінде қарастырылады.

Бұл талаптар Алтынсариннің көзқарастарымен толық үндеседі. Ол да білімді адамды жан-жақты дамыған, рухани бай, қоғамға пайдалы тұлға ретінде сипаттады. Оның «Кел, балалар, оқылық!» деген үндеуі — тек оқу процесіне шақыру емес, адамды жаңа деңгейге көтеру, оның болмысын өзгерту, қоғамды алға бастыру идеясы.

Сонымен бірге Алтынсариннің педагогикалық қызметі — оның философиялық идеяларының практикалық көрінісі. Ол мектептер ашып қана қоймай, оқу бағдарламаларын жасады, оқулықтар жазды, мұғалімдер даярлады, қыз балалардың білім алуына ерекше көңіл бөлді. Бұл әрекеттердің барлығы оның білім философиясының нақты іске асқан үлгісі болды. XXI ғасырда да білім беру жүйесінің тиімділігі — идеялардың практикамен ұштасуында. Осы тұрғыдан алғанда, Алтынсариннің тәжірибесі бүгінгі педагогика үшін құнды үлгі болып табылады.

Алтынсариннің мұрасын XXI ғасырмен байланыстырудың тағы бір маңызды себебі — қазіргі қоғамның рухани дағдарысқа жиі ұшырауы. Технология дамыған сайын адамзаттың рухани әлемі әлсіреп, құндылықтық бағдарлары бұлыңғырлана түсуде. Мұндай жағдайда Алтынсариннің адамгершілікке, еңбекқорлыққа, мейірімділікке,

әділдікке шақырған идеялары ерекше маңызға ие. Ол білімді адамның ең алдымен **адамгершілігі жоғары тұлға** болуы керектігін баса айтты. Бұл — бүгінгі білім беру жүйесінің де басты қағидаларының бірі.

Осылайша, Алтынсариннің «білімді адам» моделі — тек тарихи құбылыс емес, қазіргі заман үшін де өзекті философиялық тұжырым. Оның идеялары ХХІ ғасырдың білім беру парадигмасымен үйлеседі, тіпті кей тұстарда оны толықтырады. Сондықтан Алтынсарин мұрасын жаңа қырынан зерттеу — бүгінгі қоғамның интеллектуалдық және рухани дамуы үшін маңызды.

Алтынсарин идеяларының құндылықтық негіздері және ХХІ ғасырдағы білім парадигмасымен үйлесімі

Ыбырай Алтынсариннің «білімді адам» туралы көзқарастарының негізінде терең құндылықтық жүйе жатыр. Ол білімді тек утилитарлық мақсатқа — қызметке орналасу, әлеуметтік мәртебе алу немесе материалдық игілікке жету құралы ретінде қарастырған жоқ. Керісінше, білімнің басты миссиясы — **адамның адамдық болмысын қалыптастыру**, оның рухани әлемін байыту, қоғамға пайдалы тұлға тәрбиелеу деп білді. Бұл идеялар қазіргі заманғы білім философиясында «құндылыққа негізделген білім беру» (value-based education) деп аталатын бағытпен толық сәйкес келеді.

ХХІ ғасырда білім беру жүйесі тек дағды мен ақпарат берумен шектелмейді. Қазіргі педагогика адамның ішкі әлеміне, оның құндылықтық бағдарларына, этикалық шешім қабылдау қабілетіне, әлеуметтік жауапкершілігіне ерекше мән береді. Бұл — Алтынсариннің көзқарастарымен тікелей үндес. Ол өзінің әңгімелерінде, өлеңдерінде, оқулықтарында адамгершілік, әділдік, еңбекқорлық, мейірімділік, адалдық сияқты қасиеттерді басты орынға қойды. Оның шығармаларының мазмұны — білімді адамның қандай болуы керектігін көрсететін моральдық бағдар.

Мысалы, «Өрмекші, құмырсқа, қарлығаш» әңгімесінде еңбекқорлық пен мақсатқа адалдықтың маңызы көрсетілсе, «Бай баласы мен жарлы баласы» шығармасында адамдық қасиет пен өмірге бейімділік мәселесі көтеріледі. Бұл шығармалардағы идеялар — бүгінгі күннің де өзекті мәселелері. ХХІ ғасырда да білімді адам тек ақпаратты меңгерген тұлға емес, сонымен бірге **этикалық тұрғыдан жауапты, әлеуметтік белсенді, рухани бай** адам болуы тиіс.

Алтынсариннің құндылықтық көзқарастарының тағы бір маңызды қыры — **еңбек философиясы**. Ол еңбекті адамның өзін-өзі жүзеге асыруының, қоғамға пайда әкелуінің, тұлғалық дамуының негізгі жолы деп санады. Бұл идея қазіргі заманғы «өмір бойы білім алу» (lifelong learning) және «өзін-өзі дамыту» (self-development) концепцияларымен үйлеседі. ХХІ ғасырда адам үздіксіз өзгеріп отыратын әлемге бейімделу үшін үнемі жаңа білім мен дағдыларды меңгеруі қажет. Алтынсарин де дәл осыны айтқандай: білім — тоқтаусыз процесс, ал білімді адам — үнемі ізденісте жүретін тұлға.

Сонымен қатар, Алтынсариннің көзқарастары қазіргі заманның **цифрлық қоғамына** да жанама түрде сәйкес келеді. Әрине, ол цифрлық технологияларды білмеді, бірақ оның білімге деген көзқарасы — технологиялық дәуірдің талаптарына толық жауап береді. ХХІ ғасырда цифрлық сауаттылық, ақпаратты талдау, медиамәдениет, креативті ойлау сияқты дағдылар маңызды. Алтынсариннің идеялары осы дағдылардың философиялық негізін құрайды: ол адамды ойлануға, талдауға, ізденуге, өздігінен білім алуға шақырды. Бұл — қазіргі заманның «soft skills» деп аталатын әмбебап дағдыларының түпкі мәні.

Алтынсариннің тағы бір ерекше қыры — **мәдениетаралық коммуникацияға ашықтық**. Ол қазақ халқының ұлттық болмысын сақтай отырып, әлемдік өркениетке ұмтылуды қолдады. Бұл идея бүгінгі жаһандық қоғамда аса маңызды. ХХІ ғасыр адамы түрлі мәдениеттермен, тілдермен, дүниетанымдармен еркін қарым-қатынас жасай алуы тиіс. Алтынсариннің орыс-қазақ мектептерін ашуы, екі мәдениеттің арасындағы көпір болуға ұмтылуы — қазіргі көпмәдениетті қоғамның талаптарымен толық үйлеседі.

Осылайша, Алтынсариннің «білімді адам» моделі — тек тарихи мұра емес, бүгінгі білім беру философиясының негізгі бағыттарымен үндес келетін әмбебап тұжырым. Оның идеялары ХХІ ғасырдағы білім беру жүйесінің құндылықтық, гуманистік, тұлғалық-бағдарланған, мәдениетаралық және инновациялық бағыттарымен табиғи түрде байланысады. Бұл — Алтынсарин мұрасының уақыттан тыс құндылығын дәлелдейді.

Әдебиеттер тізімі

1. Алтынсарин Ы. *Таңдамалы шығармалар*. – Алматы: Білім, 2017.
2. Қалиев С. *Қазақ педагогикасының тарихы*. – Алматы: Рауан, 1996.
3. Нұрмұхамедов Ә. *Ағартушылық және ұлттық идея*. – Астана: Фолиант, 2019.
4. UNESCO. *Education for Sustainable Development Goals*. – Paris, 2017.
5. Trilling B., Fadel C. *21st Century Skills: Learning for Life in Our Times*. – Jossey-Bass, 2009.